

YENİ AŞKARLANMIŞ "DƏDƏ QORQUD" ƏLYAZMASI HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Xülasə

2019-cu ildə Dədə Qorqudun soylamalarından və alqışlarından və Qazan xanını yeddibaşlı əjdəhanı öldürməsinə bəhs edən bir əlyazma kitabı aşkarlanmışdır. Əlyazmanın mətni Türkiyədə və Azərbaycanda "Dədə Qorqud"un üçüncü əlyazması" adı ilə nəşr hazırlanmışdır. Mətnin təhlili isə yeni əlyazmanın "Kitabi-Dədə Qorqud"un üçüncü nüsxəsi kimi təqdim edilməsinin yanlış olduğunu sübut edir. Cəmi 31 vərəqədən ibarət bu əlyazma XVIII əsrin sonlarında Azərbaycanda küçürülmüşdür. Bütün göstəricilərinə görə yeni aşkarlanmış əlyazmanı "Dədə Qorqud"un tamamilə fərqli bir variantı adlandırmaq məqsəduyğundur. Məqalədə bu məsələyə mətnşünaslıq baxımından aydınlıq gətirilir və əlyazmanın bəzi dil xüsusiyyətləri təhlil edilir.

Açar sözlər: Dədə Qorqud, nüsxə, üçüncü əlyazması, soylamalar, 13-cü boy

Giriş. Məlum olduğu kimi, 2019-cu il türk dünyası, bütövlükdə türkologiya üçün əlamətdar bir hadisə ilə yadda qalmışdır: oğuzların ana kitabı "Kitabi-Dədə Qorqud"un yeni bir əlyazması aşkarlanmışdır. Əlyazmanın mətni qısa bir müddətdə Türkiyədə Prof.Dr. Yusif Azmun, Prof.Dr.Mətin Ekici və Naser Xəzə Şahgüli və b. (dörd nəfər) tərəfindən nəşr edilmişdir. Əsər həmçinin İranda və Azərbaycanda nəşr hazırlanmışdır. Bəri başdan qeyd edək ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un bu əlyazması Türkiyədə üç adla: "Dədə Qorqudun üçüncü əlyazması" (Y.Azmun), "Dədə Qorqud kitabı. Türkiyə/Türkmən səhra nüsxəsi" (M.Ekici) və "Dədə Qorqud kitabının Günbəd yazması" (N.Şahgüli, V.Yaqubi, Ş.Ağtabai, S.Behzad), Azərbaycanda isə "Kitabi-Dədə Qorqud"un üçüncü əlyazması" (Ramiz Əskər) adları ilə çap olunmuşdur.

Əlyazmanın çox qısa müddətdə bir neçə dəfə nəşr olunmasının başlıca səbəblərindən biri də, fikrimizcə, onun həcmindən kiçik olması ilə (31 vərəq) bağlıdır. Yeni aşkarlanmış əlyazma "Türkologiya" jurnalının 2019-cu ilin 3-cü sayında (səh.86-121), eləcə də keçən ilin oktyabr ayında Azərbaycan Dillər Universitetində

"Sovet-Türk kollokviumu"nun 30 illiyinə həsr edilmiş dəyirmi masada geniş müzakirə olunmuşdur. Sonuncu müzakirədə biz də iştirak etmiş və əlyazma ilə bağlı bəzi məsələlərə öz münasibətimizi bildirmişik [1, s.34-97]. Bu məqalədə isə həmin nəşrlər haqqında bəzi fikirlər və mülahizələrimizi diqqətə çatdırırıq. Öncə onu qeyd edək ki, yeni aşkar edilmiş əlyazmanın adlarından heç biri əlyazmaşünaslıq, mətnşünaslıq meyarlarına uyğun gəlmir. Əlyazma kitabının "Kitabi-Dədə Qorqud"un üçüncü əlyazması" adlandırılması o deməkdir ki, yeni aşkarlanmış əlyazmanın mətni Dədə Qorqud dastanlarının əvvəlki iki əlyazma nüsxəsinin (Dreden, Vatikan) mətnininə ya eynidir, ya da heç olmasa, onlar arasında müəyyən bir uyğunluq vardır. Halbuki yeni aşkarlanmış əlyazma ilə "Dədə Qorqudun" məlum əlyazma nüsxələri arasında mətn baxımından heç bir uyğunluq yoxdur. Deməli, bu əlyazmanın "Dədə Qorqud"un üçüncü əlyazması adlandırılması mətnşünaslıq baxımından düzgün deyil. Əlyazmanın "Dədə Qorqud kitabının Türkmən səhra nüsxəsi" adlandırılması da heç bir meyarla uyğun gəlmir. Qeyd edək ki, "nüsxə" məsələsinə bizdən

öncə Prof.Dr. Osman Fikri Sərtqaya aydınlıq gətirmişdir: "Günbəd yazmasının ne Dreden ne de Vatikan yazmaları ilə ilgisi yoxdur... Günbəd (Türkmən Səhra yazması... "nüsha" deyə, lakin "paralel mətn" olma özelliği taşıdığıdır" [2, s.92-93]. Biz də bu fikri dəstəkləyir və məsələ ilə bağlı qısaca olaraq yalnız onu vurğulamaq istəyirik ki, əlyazmaşünaslıqda *nüsxə* termini hər hansı bir əsərin ilkin əlyazmasından küçürülmüş kitab anlamında işlənir. Yəni, məsələn, Füzuli divanının Konya nüsxəsi dedikdə, o başa düşülür ki, bu əlyazma, şairin divanının daha qədim olan Bakı və ya Daşkənd nüsxəsinin mətnindən küçürülmüş ("müasir" dillə desək, kopya edilmiş) bir əlyazma kitabıdır. Təbii ki, bu əlyazma nüsxələri arasında müəyyən fərqlər ola bilər və vardır, lakin bunlar əsərin ümumi mətninə təsir edəcək səviyyədə deyil. Deməli, yeni aşkarlanmış əlyazmanın "Dədə Qorqud" kitabının Türkmən səhra nüsxəsi" adlandırılması da mətnşünaslıq baxımından düzgün deyil. Eyni sözləri "Dədə Qorqud Kitabının Günbəd Yazması" adına da bütövlüklə aid edirik. Maraqlıdır ki, Y.Azmun yeni aşkarlanmış əlyazmanı "Dədə Qorqud"un üçüncü əlyazması", "Soylamalar və iki yeni boy ilə Türkmən səhra nüsxəsi" adlandırsa da, kitaba yazdığı ön sözdə onu "Kitabi-Dədə Qorqud"un variantı hesab edir: "Bu əlyazma ahenkli və ritmli cümlələriylə Kitab-i Dədə Qorqud'un bir variantıdır" [3, s.17]. Onu da qeyd edək ki, Y.Azmun əlyazmanın fonetik özəlliklərinə dayanaraq onu küçürən "Azərbaycanlı biri olduğu" qənaətinə gəlir [3, s.9]. Y.Azmun həmçinin məntədəki *udurmaq* sözünün açıqlamasında bu sözün əskidə *yutdurmaq* (udurmaq) olduğunu göstərərək söz başında y düşümünə görə əlyazmanın Tabrizdə hazırlanmasını qeyd edir [3, s.102].

Yeni aşkarlanmış əlyazmanı Prof.Dr. Mətin Ekici tam şəkildə bu cür adlandırmışdır: "Dədə Qorqud Kitabı. Türkiyə/Türkmən səhra nüsxəsi. Soylamalar və 13.Boy: Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı öldürməsi". Açıqlama səciyyəli bu uzun və silsiləli addakı "Soylamalar" başlığı tamamilə doğrudur, çünki əlyazmanın mətninin əsasını "Kitabi-Dədə Qorqud"un hər iki məlum əlyazma nüsxəsində də olan söylə-

mələr/soylamalar (alqışlar) təşkil edir. Qeyd edək ki, əlyazmanın əvvəlində (1b – M.Ekicinin nəşrində əlyazmanın səhifələnməsi 1b-dən başlayır. Əlyazmalarda Şorq paginasıya (nömrələnmə – sıralanma) üsuluna görə sonrakı vərəqin ilk sözü əvvəlki vərəqin a yox b üzündə yazılır. Burada da əlyazmanın mövcud b vərəqində belə bir söz (*Fatima*) yazılmışdır. Yalnız Şahgüli və b. bu qaydaya əməl edərək əlyazmanın I vərəqindən nömrələmişlər. M.Ekici və R.Əskər də isə ilk vərəq 1b-dən başlayır. Y.Azmun hər səhifəni ayrıca nömrələmişdir. Qeyd edək ki, əlyazmanın mətni əvvəldən tam oluqda onun ilk vərəqi b üzünə olur: 1b.) boy (əsil, bölmə) anlamında işlənmiş *soy* kəlməsi də müəyyən mənada mətnin açarları və irəliləyən onun məzmunu haqqında müəyyən təsəvvüf yaradır: "Bu soyda (seçdirmə bizimdir – M.N.) *Dəndəni müddəsi budur ki, hər kim, bəlkə hər nəsnə öz həddində və kamalında olsa, yaxşıdır. Əhli-iste'dadı kəməli-təhsilinə tərgib edüb möizə eylər. Ağzı açub bir Allahı adını kim adamaq? Adadığı ərənlər köyli içində mö'mini-müttəqi gərək*" (1b). Bəri başdan qeyd edək ki, bu kiçik məntədəki *adamaq*, *adadığı* sözlərini Y.Azmun bu şəkildə oxumuşdur: *ademzəddadığı* – [3, s.26]. Məntədə sondan ikinci gələn *müttəqi* (Allahdan qorxan; dindar, mömin) sözü isə M.Ekici [4, s.33] və R.Əskərin [5, s.18] nəşrlərində *həqiq* şəklindədir. Y.Azmun bu sözü düzgün oxumuş, lakin *mömin* (mü'min) sözündən sonra və də artırmışdır [3, s.26], halbuki məntədə *və* yoxdur. Şahgüli və b. isə sonuncu iki sözü bu şəkildə oxumuşlar: *mö'min müttəqi* [6, s.200]. Mətnin məzmunundan çıxış edərək bu iki sözün izafətə oxunuşunu düzgün sayırıq: *mömin-i-müttəqi* (Allahdan qorxan mömin). Qeyd edək ki, yuxarıdakı kiçik mətni verməkdə bir məqsədimiz də diqqəti yeni aşkarlanmış əlyazmanın nəşrlərində müşahidə olunan yanlış oxunuşlara (bunların sayı olduqca çoxdur və ayrıca bir araşdırma mövzusu) yönəltməkdir.

İndi isə M.Ekicinin nəşrindəki 13-cü boy məsələsi üzərində dayanmaq istəyirik. Qeyd edək ki, bizdən öncə Ramazan Qafarlı və Seyfəddin Rzasoy yeni aşkarlanmış əlyazmaya və 13-cü boy məsələsinə öz münasibətlərini ətraflı

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Akademik.

şəkilə bildirmişlər [7, s.94-109]. Təcrübəli folklor mütəxəssisləri kimi, onların fikrinə, "... bu əlyazma *(yeni aşkara çıxarılmış və şərti olaraq "Dədə Qorqud" un 3-cü əlyazması" adlandırılmış əlyazma – M.N.)* mətnləri tam fərqli poetik struktur tipologiyalarına malikdir və bu mənada "Kitabi-Türkman lisanı" heç bir halda "Kitabi-Dədə Qorqud" un üçüncü nüsxəsi və əlyazması hesab oluna bilməz" [7, s.106]. Yeni aşkarlanmış əlyazmadakı kiçik həcmli (26b-31a) bu boyun (Salur Qazanın yeddibaşlı əjdahanı öldürməsi) Dədə Qorqud dastanlarının 13-cü boyu kimi təqdim edilməsinə biz də doğru sayırıq. Fikrimizə, bu əlyazma, ümumiyyətlə, götürüldükdə soylamalardan və kiçik həcmli bir boydan ibarət tamamilə yeni bir mətndir, "Dədə Qorqud" un variantlarından biridir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Y. Azmun əlyazmanı belə adlandırdı: "Soylamalar və İki Yeni Boy ilə Türkmən Sahra Nüshəsi". Tədqiqatçı həmin iki boyu şərti olaraq belə adlandırdı: "Salur Kazan"ın Araz suyu ilə Kars Kal'asını aldığı boy" [3, s.59], "Salur Kazan"ın yedi başlı əjdəhayı öldürdüğü boy" [3, s.61]. Qeyd edək ki, R.Əskərin nəşrə hazırladığı mətdə də həmin iki boyun adı şərti olaraq bu şəkildə verilmişdir: Salur Qazanın Araz suyu ilə Qars qal'asını almış; Qazan xanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi boyu [5, s.110, 118].

Bu "boy"lardan birincisinin mətni əlyazmada əslində iki vərəq (24a-25b) həcmindədir və onun əsasını əslində Qazanın özünü öyməsindən ibarət olan cümlələr təşkil edir. Aydınlıq üçün qeyd edək ki, mətnin bu hissəsində öncə sərhəd bəylərindən bir çapar gələrək Qazana onun üstünə on min yağının yürüdüyünü xəbər verir. Çaparı sözləri ilə hələ sayan Qazan düşmə qoşununun sayını özü dilə ilə on-on artıraraq sonda yüz minə çatdırır. Qazan sonra namaz qılır, ya Məhəmməd, ya Əli deyir (sonuncu söz burada açıq-aşkar bir şialik təəssüb-keçliyi olmasını təsdiqləyir) və öndə kimləri çarxçı (öncü, öndə gedən) buyurmasını dilə gətirir. "Yeddi gün, yeddi gecə kafirə qılıc çalan" Qazan sonda Qars qalasını alır və bəylər ilə Tabrizin cənubundakı Sürxab (Eynəli) dağına gəzintiyə çıxır. Bütün bu hadisələr Qazan öz dilindən verilir və açıq-aşkar bir öyün (özünü

öymə) təsirini bağışlayır. Əlyazmanın ən sonunda yer alan və Qazanın yeddibaşlı əjdahanı öldürməsindən bəhs edən hissə ayrıca bir boy adlandırıldığı kimi, Y. Azmun və R.Əskər də məsələyə eyni meyarla yanaşaraq bu hissəni də ayrıca bir boy adlandırmışlar. Məsələ ilə bağlı M. Ekicinin fikri isə bir qədər fərqlidir. Belə ki, onun fikrinə, əlyazmanın bu hissəsi "ilk bəkiş-tə fərqli bir anlatma kimi görünə de, Kazan"ın yedi başlı əjdəha ilə olan mücadiləsinə bir hərəkət mahiyyətində olduğu həmin anlaşılmaqdadır" [4, s.23]. M. Ekici bu fikrinə sübut olaraq "Kitabi-Dədə Qorqud" un Drezden nüsxəsindəki Dirsə xan oğlu Buğac, eləcə də Qanlı Qoca oğlu Qanturalı haqqındakı boylarda da buna bənzər bir durumun yer aldığı, yəni eposun bu hissələrində də əsas hadisədən ayrılı bələcək yerlərin olduğunu diqqətə çatdırır. Biz də folklorçu mütəxəssisin bu arqumentləri ilə razılaşırıq və hesab edirik ki, əlyazmadakı Qazanın Qars qalasını almasından bəhs edən hissə məzmununa görə ayrıca bir boy üçün vacib olan meyarlara cavab vermir və əslində soylama-öyü təsirini bağışlayan ayrıca bir bölümdür.

İlk vərəqi itmiş əlyazma kitabının heç bir yerində başlıq yoxdur. Bununla belə, əlyazmanın mövcud 1b vərəqində və 2b vərəqlərində qırmızı xətlə yazılmış başlıq səciyyəli kiçik mətn vardır ki, biz onlardan birini yuxarıda verdik. Qırmızı mürəkkəblə yazılmış hər iki mətdə – soyda Dədənin (Dədə Qorqudun) məqsəd və məramına aydınlıq gətirilir, onun qısaca məzmunu verilir. Bu fakt əsasən düşündürür ki, əlyazmanın itmiş ilk vərəqində onun qırmızı mürəkkəblə yazılan adı var imiş.

Qeyd edək ki, əlyazmanın mövcud 3a, 4a, 5b, 7b, 9a, 11a, 14b, 15b, 16a, 17a, 17b, 18b, 19b, 20b, 22a, 22b, 23b, 26b vərəqlərində də başlıqlar üçün boş yerlər buraxılmış, lakin hansı səbəbdənsə həmin hissələr ələ boş olaraq qalmışdır. Qeyd edək ki, orta əsrlərə aid digər əlyazmalarda da bu kimi hallara rast gəlirik.

Əlyazmada başlıq üçün boş buraxılmış sonuncu vərəqin (26b) mətni "*Bir gün adamlar əvrəni, islam dini qüvvətə, qoşur atı Salur yeği...*" sözləri ilə başlayır və burada Qazan xanın yeddibaşlı əjdahanı öldürməsindən danışılır. Deməli, bu hissənin boş buraxılması yerində onun

adı, çox güman ki, bu şəkildə yazılmalı imiş: "Qazan xanın yeddibaşlı əjdahanı öldürdüğü boyu boyan edər".

Qazan xanın özünü öyməsi hissəsinin başlanğıcında isə boş yer yoxdur. Bu isə o deməkdir ki, həmin hissədə başlıq ehtiyac yox imiş. Bununla belə, bu hissədən əvvəlki mətnin – soylamanın son cümləsinin axırını iki sözü sətirin ortasında yazılmışdır:

*Ol çağlarda Dədəm der: Qadir Allah qoc
igidə mədəd olsun!*

Fikrimizə, bu fakt mətdə sonrakı hissəyə keçidin əlamətidir, sadəcə olaraq, burada başlıq ehtiyac yox imiş.

Əlyazmanın mətnində başlıq üçün boş buraxılmış yerlərdən birində (5b) fars dilində karandaşla yazılmış belə bir qeyd vardır:

Celd-e doyyom-e kitab-e türkman lesani.
1347

Türkmən dilindəki kitabın ikinci cildi.
1928/1929

Qeyddəki sonuncu sözün (*lesani* – dil) ikinci hərfi *sin* əvəzinə, yanlış olaraq *se* hərfi ilə yazılmışdır. Bu fakt əsasən Y. Azmun və R.Əskər həmin sözün *lesan* yox, *al-sani* (ikinci) olduğu qənaətləndirilir [3, s.13; 5, s.9]. Onların fikrinə katib (əslində kitab sahibi) burada *sani* sözündən qabaq *rabiül* və ya *camadiül* sözlərini yazmağı unutmuşdur. Biz isə hesab edirik ki, həmin yazı kitab sahibinə aiddir: o, milliyətə türkməndir və bu qeydlə əlyazmanın türkmən dilində olmasını diqqətə çatdırmaq istəmişdir.

"Celd-e doyyom" (ikinci cild) məsələsinə gəlirdə isə, düşündürür ki, mövcud əlyazma Dədə Qorqud haqqındakı soylamalardan ibarət olan kiçik həcmli kitabın ikincisi imiş, yəni onun birinci cildi də həmin vaxt (1347/1928-29-cu ildə) xətt sahibinin istifadəsində olmuş. Qeydi belə də izah etmək olar: xətt sahibi bu yazı ilə əlyazmanın əvvəlki vərəqlərini (1a-5a) kitabın (mətnin) birinci cildi, sonrakıları isə (5b-31a) ikinci cildi kimi qəbul etmişdir. Əlyazmanın 4b vərəqinin yuxarısındakı qeyd də eyni xətlədir və mətnin birinci sətirindəki sözlər təkrardır. Maraqlıdır ki, bu vərəqdə də başlıq üçün boş yer qoyulmuşdur.

Əlyazmanın köçürülmə tarixinə gəlirdə isə, qeyd etməliyik ki, Şahgüli və b.-nin qeyd

etdikləri kimi, katib 1a vərəqinin haşiyəsində iki sözün (*uçmaq, sızdırı*) sözlərinin mənalarnı izah edərkən Nadir şahın münşisi Məhəmməd Mirzə Mehdi xanun 1759-cu ildə tamamladığı "Sənglax" ("Daşlıq") adlı lüğətində yer alan çağatay türkcəsinin məşhur nümayəndələrindən olan şair Lütfinin (XV əsr) iki beytindən istifadə etmişdir. Bu isə o deməkdir ki, sözügedən əlyazma bu tarixdən (1759) sonra hazırlanmışdır [6, s.157]. Əlyazmanı araşdırmış tədqiqatçılar onun XVII-XVIII əsrlərə aid olduğunu təxmin edirlər [3, s.12; 4, s.22]. Əlyazmadakı *əşikəgəsi, divanbəgi, cəbbadar* kimi vəzifə adları onun arxetipinin Səfəvilər dövrünə aid olduğunu sübut edən amillər sırasındadır [6, s.156].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əlyazmanın mətnində olan eyni sözlərin müxtəlif nəşrlərdə həm fərqli oxunuşları, həm də ayrıntılı mənalara diqqət çəkir. Bu qəbildən olan sözlərdən biri üzərində ayrıca dayanmaq istəyirik. Bu, aşağıda verilmiş cümlədəki *ayyaq* sözüdür:

Ayyaqlaruy ağzından, çuqullaruy dilindən, quru böhtan balasından Dədəm der Həq-təala saxlasız canıyıcı (15b). *Ayyaq* sözünün mənasını M. Ekici *cahil* kimi göstərmişdir [4, s.207]. Y. Azmun isə onu *boş konuşan, gevezə* kimi mənalandırmışdır [3, s.89]. N. Şahgüli və b.-nin nəşrində bu sözün *ko konuşan* mənası qeyd olunur [6, s.232]. R.Əskərin nəşrində də *ayyaq* sözünün *gəvəzə, çox danışan* mənası göstərilir [5, s.138]. Göründüyü kimi M. Ekicidən başqa, digər tədqiqatçıların fikrinə *ayyaq* çox danışan deməkdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik səciyyə daşıyan bir söz dilimizdə Qax və Naxçıvan şivələrində *ayyaq* şəkildə öz varlığını qoruyub saxlamışdır. "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə bu sözün Qaxda *baladçı*, Naxçıvanda isə *təlxək* mənalı qeydə alınmışdır. Çağdaş türk ədəbi dilində isə *ayyaq/aygak* sözüna rast gəlmirik.

Türk dillərinin əski qatlarına dair lüğətlərə gəlirdə isə, *ayyaq* sözüna "Qədim türk sözləri lüğəti"ndə və "Tarama sözlüyü"ndə rast gəlmirik. *Ayyaq* sözü biza məlum məşhur əski lüğətlərdən Lazar Budaqovun və Vasili Radlovun lüğətlərində isə qeydə alınmışdır. L. Budaqov bu sözü *aygak* kimi yazaraq onun çağatay-

ca və qırğızca *şahid*, *xəbərci* anlamlarında işləndiyi göstərir [8, s.198]. Müəllif bir sözlün XV əsr müəllifi Bühranəddin bin Nəsirəddinin "Qisəsül-ənbiya" ("Peyğəmbərlərin hekayətləri") əsərində işləndiyini, eyni zamanda bu sözdən düzəlmiş *ayçaqlamaq* (şahidlik etmək; sübut etmək) feilinin də həmin kitabda yer aldığını qeyd edir. Budaqovun fikrinə, *ayçaq* sözü *ayığək* ləkseminin qısaltdırması formasıdır. Müəllif bu fikrini açıqlamasa da, burada onun məqsədi *ayçaq* sözünün *aytmaq* (danışmaq, söyləmək) feili ilə bağlılığını diqqətə çatdırmaqdır. Lüğətdə *aytdağ* sözü qeyd olunmasa da, *aytmaq* feilinin çatgatayca və tatarca da yuxarıdakı mənada işləndiyi göstərilir [8, s.178]. L.Budaqov *aytmaq* feilinin çatgatayca, kırıqız və altay dillərində *aymaq* şəklində işləndiyini də qeyd edir [8, s.178].

Vasili Radlov da *ayçaq* sözünün qırğızca da, çatgatayca da *şahid* və *xəbərci* mənalarını qeyd edir [9, s.14]. Alim bu sözlün kökündə uyğurca da *danışmaq*, *demək* mənasında işləndiyi *aymaq* feilinin dayandığını da vurğulayır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qədim türk sözü olan *aymaq* eyni mənada Yusif Balasaqunlunun "Kutadqu bilig" əsərində işlənmisdir [10, s.25]. "Qədim türk sözləri lüğəti"ndə *aytmaq* feilinin *aymaq* feilindən düzəlməsi və bir sıra qədim türk mətnlərində *danışdırmaq* anlamında işlənməsi qeyd olunur. Həmin lüğətdə *aymaq* feilindən düzəlmiş *aygücü* (məsləhətçi, müşavir) ismi də qeyd edilmişdir [10, s.28]. Qeyd edək ki, Əmir Nəci bə XIV əsrə aid Qütbün "Xosrov və Şirin" əsərində *aygücü* sözünün *danışan* anlamında işləndiyini göstərir [11, s.432]. Maraqlıdır ki, bu qədim söz dilimizin Füzuli şivəsində *aymağ* (söyləmək, demək) anlamında öz varlığını qoruyub saxlamışdır [12, s.31]. Qeyd edək ki, yeni aşkarlanmış Dədə Qorqud əlyazmasında birçox yeris işlənmis *ayçaq* sözü üzərində bu qədər geniş dayanmağımızın bir məqsədi də onun kökündə *aymaq* feilinin dayandığını diqqətə çatdırmaqdır. *Demək*, *söyləmək* anlamını daşıyan *aymaq* feili ilə *ayçaq* (şahid; xəbərci) düzəltmə ismi arasında müəyyən bir bağlılıq olması güc qabağındadır. Deməli, yuxarıda verdiyimiz nümunədə işlənmis *ayçaq* sözü də burada *çox danışan*, *gəvəzə* anlamını yox, *xəbərci* mə-

nasını daşıyır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, XVI əsr Azərbaycan törcümü əsəri "Şühədanamə" də isə bu söz *ayçağ* şəklindədir və *casus* anlamında işlənmisdir:

Əmma ravi der ki, neçə ayçağlar Ziyadoğluna dedilər ki, Müslümün iki oğlu bu şəhərdə gizlidürlər [13, s.186b]. Aydınlıq üçün qeyd edək ki, "Şühədanamə"nin farsca orijinalı olan "Rövzətüs-şühədə" əsərində *ayçağ* sözünün qarşılığı *casus* ləksik vahididir.

Ayçaq sözü ilə bağlı onu da diqqətə çatdırmaq ki, aski türk sözləri lüğətində *-ğaq*, *-qaq*, *-gək* və *-rək* şəkilçiləri qeyd alınmışdır: *yapuş+ğaq* (filbahar çıxayı), *iç+kək* (vampir, qanıcan, qansoran), *qaç+qaq* (qaçan, qaçağan), *tut+qaq* (tulma, tutan) – Древнетюркский, 1969: 653. Həmin lüğətdə bu şəkilçinin digər bir variantı olan *ğuu* da qeyd edilmişdir: *qaz+ğuu* – mix, dirək, kaya; *tapuz+ğuu* – tapmaca – Древнетюркский, 1969: 654. Bunu nəzərə alaraq hesab edirik ki, *ayçaq* sözü də quruşca düzəlmədir və *aymaq* feilindən düzəlmişdir. Qeyd edək ki, yuxarıda qeyd olunan sözlərdən *tutmaq* müasir ədəbi dilimizdə *-qaç* şəkilçisi ilə düzəlmiş *tutqaç* şəklində işlənir. *Qazığı* sözünü isə XVI əsr Azərbaycan törcümü abidəsi "Şühədanamə"də *qazuğ* şəklində rast gəlirik [13, s.76a]. Maraqlıdır ki, *qazıq* sözü dilimiz bir sıra şivələrində *qazıx* və *qazıq* şəklində öz varlığını qoruyub saxlamışdır [12, s.289].

Onu da qeyd edək ki, *xəbərci* və *casus* sözləri arasında müəyyən mənə bağlılığı olsa da, fikrimizcə, yeni aşkar çıxarılmış əlyazmada işlənmis *ayçaq* sözü daha çox *casus* mənasını verir. Bunu həmin cümlədə işlənməsi və irəldə haqqında bəhs açacağımız *çuğul* sözü də təsdiq edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz Qax şivəsindəki *ayqax* sözünün *bələdçi* anlamı ilə *xəbərci* və *casus* sözləri arasında mənə baxımından müəyyən bir yaxınlıq olması, fikrimizcə, şübhə doğurmur.

Onu da əlavə edək ki, "Türk dillərinin etimoloji lüğəti"ndə *aymaq* feilinin yakut dilində "*xəbər çatdırmaq*", "*xəbərcilik etmək*" mənasında işləndiyi də qeyd olunmuşdur [14, s.112]. *Casus* sözünün semantikasında da oxşar mənə-

nin olmasının, fikrimizcə, geniş şərhə, açıqlamaya ehtiyacı yoxdur.

Alman türkologu Dorfer "Yeni farsçada türk ünsürləri" adlı məşhur kitabında *ayçaq* sözünün *xəbərci* mənasını göstərərək bu ləksemin özbək dilində *kəşfiyyəti*, *casus* anlamlarında da işləndiyini qeyd edir. Dorfer həmçinin *ayçaq* sözünün fars və monqol dillərinə keçdiyini də diqqətə çatdırır [15, s.187-188]. Qeyd edək ki, "Özbək dilinin izahlı lüğəti"ndə *aygök* sözü ilə yanaşı, *aygökçi* ləkseminin *gizli agent*, *casus* və *salnaməçi* anlamında işləndiyi göstərilir [16, s.35]. Şeyx Süleyman Əfəndinin "Çağatay – Osmanlı lüğəti"ndə də *ayçaq* sözünün *xəbərci* mənası qeyd olunur [17, s.8]. Qırğız dilində də bu söz *ayqak* şəklində *xəbərci* mənasında işlənir [18, s.29]. *Ayqaq* // *ayçağ* sözü ilə bağlı onu da əlavə edək ki, İran leksikoqrafı Həsən Ərvərinin "Soxən" adlı farsca izahlı lüğətində türkənşəli bu ləksemin otuz sərdərə fars dilində *xəbərci* anlamında işlənməsi qeyd olunur [19, s.248].

Bir neçə kəlmə də yuxarıdakı cümlədə işlənmis *çuquq/çoquq* sözü haqqında. Öncə qeyd edək ki, sözün arab əlifbasındakı yazılışına görə onu *çökül* yox, *çuquq* kimi oxumaq düzgündür. Bununla belə, M.Ekici onu *çökül* kimi transkripsiyaya etmişdir [4, s.89]. Əlyazmanı nəşrə hazırlayan digər tədqiqatçılar isə onu *çökül* və *çuquq* kimi vermişlər [3, s.92; 6, s.239; 5, s.74]. Sözün mənasına gəldikdə isə bu məsələdə ələ bir fikir ayrılığı yoxdur. Şahgildə və b. onun əşəğdəki mənaalarını qeyd edirlər: *xəbərci*, *casus*; *dedi-goducu* [6, s.239]. Y.Azmun isə sözün yalnız *dedikoducu* mənasını göstərir [3, s.92]. Tarixi lüğəllərə gəldikdə L.Budaqov bu sözü *çəç* şəklində yazaraq azərbaycanlıların onu yanlış olaraq *çuğul* kimi *xəbərci*, *dedi-goducu* anlamında işləndiyini qeyd edir [8, s.477]. Qeyd edək ki, fars dilinin izahlı lüğətlərində bu sözü, ümumiyyətlə, rast gəlmirik. Son dövrə aid sənəballi lüğətlərdən olan "Soxən" də bu sözün danışuq dilində *çoğoli* şəklində *xəbərcilik*, *çuquq-çuluq* mənasında işləndiyi qeyd olunur [19, s.805]. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə isə bu sözün farsmənşəli olması dair bir qeydə rast gəlmirik [12, s.500]. Türk dillərinə dair mötəbər qaynaqlardan olan V.Radlovun lüğə-

tində bu söz *çoğul* kimi qeyd olunmuş və onun *xəbərci* anlamında çatgatayca da işləndiyi göstərilmişdir [9].

Əlyazmanın yazı xüsusiyyətləri ilə bağlı fikirlərimizi də bildirmək istəyirik. Mətn şikəstə ünsürlü gözəl nasəliq xətti ilə yazılmış və qızıl suyu ilə işlənmis beş nazik xətlə *haşiyəyə* alınmışdır. *Haşiyədəki* 1-ci və 2-ci, cəlcə də 3-cü və 4-cü xətlərin arası qızıl suyu ilə doldurulmuşdur. Beşinci xətt isə bütün bu xətləri dövrəyə alır. Əlyazmadakı mövədd 11 vərəqənin mətni bu sözlərlə başlanır: "*Həq-taala göğdən Qur'an endürdi arı dinli Mühəmmədə oqumaq içün*". Əlyazmanın sonluğu – axırıncı cümləsi isə belə səslənir: "*Dədim Qorqud der: "Qazan kimi qoçaq igid dünyədən gəldi-keçdi"* (31a). Əlyazmanın mövədd ilk vərəqələrində (1a) başlayaraq, bir sıra vərəqlərin *haşiyələrində* katib kiçik xətlə öz dövrü üçün arxaik səciyyə *daşıyan* bəzi türkənşəli sözlərin izahını vermişdir. Məsələn, *uçmaq* (behişt), *ağayıl* (qoyun, qoyun sürüsü), *böri* (qurd), *imvəmək* (həvəsənmək), *urğanaq* (sallanmaq) və s. Qeyd edək ki, bu izahlar sırasında yanlış olanları da vardır. Məsələn, katib *ornac* sözünü "*zahirən görk və bərazəz (yarışıqlı – M.N.) mənasına ola*" kimi açıqlayır (3a). Halbuki *ornac* sözü burada *ilan* adının *yurdunda qalan*, *vəris*, *xələf* anlamında dir. Azmun isə kitabın "Sözlükçə" bölümündə bu sözü *ornac* kimi yazaraq onu belə mənalandırır: *göstəriş*, *yakaşık* [3, s.99]. Yeni əlyazmanın digər nəşrlərində isə *ornac* sözünün *vəris*, *xələf* mənaları göstərilir.

Qeyd edək ki, əlyazmanın *haşiyəsində* yazılmış izahlar yalnız iki vərəqlərdədir, sonrakı vərəqlərdə onlara rast gəlmirik. Əlyazmanın *haşiyəsindəki* xətlə əsas mətnin xətti eyni kitabibə məxsusdur. Sadəcə olaraq, *haşiyədəki* yazılar əsas mətnlə müqayisədə kiçik xətlə yazılmışdır. Əlyazmanın yüksək bədii tərtibinə görə, düşüncürük ki, nüsxə yüksək vəzifəli şəxs üçün hazırlanmışdır.

Əlyazmada aski türk mətnləri üçün səciyyəvi olan *sağır nun* səsi *nun+kaf* diqrafı ilə ifadə olunmuşdur: *ايگويوك igiduy* (7b), *بولونوك bulutuy* (5b) və *دودنويک Dodanıuy* (2b), *چيلجويک qılıcuuy* (5b) və s. Qeyd edək ki, bir çox sözlərdə *sağır nunun* yazılışı onənvə qaydadan konara

çıxır və səhv sayılır. Məsələn, əlyazmada çıxışlıq halın *-dan, -dən* şəkilindən, eləcə də *üçün* qoşmasından, *iken* ünstüründən sonra *sağır nun* işlədilmişdir: *هيئتتك heybatından* (2a), *اغيستتك اغيستيندگ گولديند* (21b), *اغيستتك اغيستيندگ اغيستيندگ* (29a) və s. Bu məsələyə bizdən öncə diqqət yetirən Ə.B.Ərcilasun haqlı olaraq yazır ki, bu cür sözlərin transkripsiyasında n hərfinin üstündə *sağır nunun* işarəsini (~) qoymaq düzgün deyil.

Əlyazmanın səciyyəvi imla xüsusiyyətlərindən biri, orta əsrlərə aid türkdillli mətnlərin demək olar ki, əksəriyyətində müşahidə olunan orfoqrafik sabitsizlikdir [20, s.77-86]. Maraqlıdır ki, bu hala həttə eyni vərəqdə yazılmış ayrı-ayrı sözlərin nümunəsində rast gəlirik. Məsələn: *dali* (23b), *دلر dali* (24b), *دینلی dinli* (1a), *دینلر dinli* (1a), *بەگینە bağina* (14b) və eyni sətirdə *بەگلر begler* (14b) və s.

Son olaraq daha bir vacib məsələ haqqında öz fikirlərimizi bildirmək istəyirik. Ə.B.Ərcilasunun da qeyd etdiyi kimi, yeni aşkarlanmış "Dədə Qorqud" əlyazmasının Türkiyə nəşrlərində, daha doğrusu, aski əlifbada olan mətnin transkripsiyasında kifayət qədər fərqli məqamlar vardır. Bakıda prof. R.Əskərin nəşrə hazırladığı "Kitabi-Dədə Qorqud"un əlyazmasının transkripsiyasında da mübahisəli məqamlar az deyil. Bunu nəzərə alaraq biz sözügedən əlyazmanın yenidən nəşrə hazırlanmasını bir mətnşünas-əlyazmaçı kimi müəyyən mənada özü müəyyənləşdiririk.

Bir incə məqama da öz münasibətimizi bildirmək istəyirik. Yeni əlyazmanın nəşrə hazırlanmış araşdırıcılardan Y.Azmun onun həcmi ilə vərəqlə yox, səhifə ilə göstərmişdir. Halbuki əlyazmaşünaslıqda əlyazma kitablarının həcmi üçün *səhifə* yox, *vərəq* kəlməsi işlədilir.

Əlyazma ilə bağlı daha bir incə məqam onun Günbət yazması, yoxsa Türkmən Səhra nüsxəsi adlandırılmasına aiddir. Yuxarıda qeyd

etdiyimiz kimi, yeni aşkarlanmış əlyazmanın "Kitabi-Dədə Qorqud"un üçüncü nüsxəsi kimi təqdim olunması mətnşünaslıq baxımından yanlışdır. Günbət yazması məsələsinə gəldikdə isə, fikrimizcə, əlyazma kitabı Tehrandə aşkara çıxarıldığı və uzun müddət ərzində bu şəhərdə saxlanıldığı üçün onun Tehran əlyazması kimi adlandırılması məqsəduyğundur. Qeyd edərkən, R.Əskər də bu fikirdədir [5, s.8].

Bir neçə kəlmə də yeni aşkara çıxarılmış əlyazmanın adı haqqında. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əlyazmanın bizə gəlib çatmayan ilk vərəqində, çox güman ki, onun adı qeyd olunmuşdur. Hər halda indiyədək əldə olan Dədə Qorqud əlyazmalarına əsasən, fikrimizcə, yeni aşkara çıxarılmış əlyazmanı şərti olaraq "Dədə Qorqud" soylamalar və Qazan xanın əjdəhayı öldürdüğü boy" və ya "Oğuznəmə" adlandırmaq olar. Xatırladaq ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un məlum Drezden və Vatikan nüsxələrində əlyazmaların adları bu şəkildədir: "Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisan-i taife-yi Oğuzan"; Hekayət-i Oğuzname-yi Qazan bəg və geyri".

Nəticə. Onu da qeyd edərkən, Dədə Qorqudla birbaşa bağlı olan daha bir əlyazma Ankarada – Türk Tarix Qurumunda saxlanılır. Həmin əlyazma professor Mustafa S. Kaçalın tərəfindən nəşrə hazırlanmış və şərti olaraq "Oğuznəmə" adlandırılmışdır [21]. Bu əlyazmada "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun Drezden əlyazmasının əvvəlindəki Dədə Qorqud haqqında olan hissə (mətnə: Hekayət-i Qorqud Ata) və birinci boy (mətnə: Əl-hekayətül-əvvəl) yer almışdır və bu hissələr Drezden əlyazmasından, demək olar ki, fərqlənir. Təliq xətti ilə yazılan sözlər 11 vərəqlik bu əlyazma yarımcıdır: onun əvvəli və sonu yoxdur. Onu da diqqətə çatdırmaq ki, Ə.B.Ərcilasun bu əlyazmanı "Dədə Qorqud"un 3-cü əlyazması, Tehrandə yeni aşkar olunmuş əlyazma kitabını isə eposun dördüncü əlyazması adlandırır [2, s.93].

ƏDƏBİYYAT

1. "Sovet-Türk kollokviumu"nun (1988) 30 illiyinə həsr olunmuş çıxışlar. Bakı, Türkölogiya, Beynəlxalq elmi jurnal, №4, 2019.
2. Sertkaya Dede Korkut Kitabının Kaç Yazma Nüshası Var? // Bakı, Türkölogiya, Beynəlxalq elmi jurnal, №3, 2019.

3. Yusuf Azmun. Dede Korkutun üçüncü əlyazması. Soylamalar və İki Yeni Boy ilə Türkmən Səhra Nüshası. İstanbul, Kutlu Yayınları, 2019.
4. Metin Ekici. Dede Korkut Kitabı. Türkmən/Türkmən Səhra Nüshası. Soylamalar və 13.Boy Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürməsi Ötügen, Ankara, 2019.
5. Ramiz Əskər. "Kitabi-Dədə Qorqudun üçüncü əlyazması. Bakı, 2019.
6. Nasser Khazai Shahqoli, Valiollah Yazhoobi, Shahrouz Aghatabou, Sara Behzad. Dede Korkut Kitabı'nın Günbət yazması. İnceleme, Metin, Dizin ve Tepkibasım. Modern Türkük Araştırmalar Dergisi, cilt n16, say 2, Haziran 2019.
7. Ramazan Qafarlı, Seyfəddin Rzasoy. Kitabı Dədə Qorqudun 3-cü əlyazması, yoxsa Kitabı-türkmən lisanı oğuznaması. №3, 2019.
8. Лазар Будалов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санкт-Петербург, 1869.
9. Василий Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург. Т. I-VI, 1893.
10. Древнетюркский словарь. Ленинград, "Наука", 1969.
11. Эмир Налжин. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века Книга I. Москва, "Наука", 1979.
12. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.
13. Şühədanəmə. Əlyazmanın mətnini nəşrə hazırlayan, ön sözün müəllifi, izahlar və lüğətin tərtibçisi Möhsün Nəğisoylu. Bakı, "Elm", 2019.
14. Эдуард Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. Том I. Москва, "Наука", 1974.
15. Gerhard Doerfer. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. II v. Wiesbaden, 1963-75.
16. Толковый словарь узбекского языка. В двух томах. Под редакцией З.М.Магфурова. I том. Москва, Русский язык, 1981.
17. Şeyx Sulejman Efendi's. Saqaıtaj – Osmanisches Wörterbuch. Budapest.
18. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. I. Составил К.К.Юдахин. Фрунзе, 1985.
19. Həsən Ənvəri. Fərhang-e feşorde-ye Soxon. I-II cildlər. Tehran, 1382.
20. Möhsün Nəğisoylu. XVI əsr Azərbaycan tərcümə əbədisi "Şühədanəmə". Bakı. "Nurlan", 2003.
21. Mustafa Kaçalın S. Oğuzların diliyle Dedem Korkutun kitabı. Ankara, Türk Dil Kurumu, 2017.

SOME NOTES ON A NEWLY DISCOVERED "DEDE GORGUD" MANUSCRIPT

Summary

In 2019 a manuscript of the book was found about soylama of "Book of Dede Gorgud" – "Applauses" and "Killing of the seven-headed dragon by Gazan khan". The text of the manuscript was prepared to be published under the title of "The third manuscript of "Book of Dede Gorgud" in Turkey and Azerbaijan. The analysis of the text proves that it is wrong to present the new manuscript as the third copy of "Book of Dede Gorgud". This manuscript that consisted of 31 pages was written in Azerbaijan at the end of the XVIII century. According to all indicators, it is appropriate to name the article a completely different version of the book. In the article is clarified this issue in terms of textual studies and some linguistic features of the manuscript are analyzed.

Keywords: Dede Gorgud, manuscript, third manuscript, soylama, thirteenth chapter

ЗАМЕТКИ О ОБНАРУЖЕННОЙ РУКОПИСИ «КИТАБИ-ДЕДЕ КОРКУД»

Резюме

В 2019 году была обнаружена рукописная книга разделов «Благопожелания» и «Поборение Газан ханом семглавого дракона» из дастана «Китаби-Дедэ Коркуд». Текст этой книги был издан в Турции и Азербайджане под названием «Третья рукопись дастана «Китаби-Дедэ Коркуд». Анализ вновь обнаруженных текстов послужил доказательством того, что изданная рукопись дастана «Китаби-Дедэ Коркуд» ошибочно названа третьей. Эта рукопись, объём которой составляет 31 страницу, переписана в Азербайджане в конце XVIII века. Вновь обнаруженную рукопись по праву можно считать совершенно отличающимся во всем признакам вариантом дастана. В статье этот вопрос выяснен на основе текстологии, проанализированы отдельные языковые особенности рукописи.

Ключевые слова: Дедэ Коркут, экземпляр, третья рукопись, сказы, 13-е сказание